

‘शहरबिनाको शहर’ कविताकृतिमा पर्यावरणीय चेतना Eco Consciousness in the Poetry “The City without a City”

हेमबहादुर भण्डारी

उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग

त्रि.वि, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस

Email: suvabihani.mirmire@gmail.com

सार : दामोदर पुडासैनी ‘किशोर’ सामाजिक जनजीवनको भोगाइका साथै सीमान्त जनजीवनको सरोकारको विषयलाई कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत गरी सामाजिक चेतना जागृतिको प्रयत्नमा रहेका कवि हुन् । शहरबिनाको शहर कविताकृतिमा उनले नेपालको तराई इलाकाका जनताले बाँचेको सामाजिक सन्दर्भ उठान गरी त्यस इलाकाले भोग्नु परेको पीडा र त्यस इलाकामा बढ्दै गएको विकृतिसमेतलाई चित्रण गरेका छन् । अन्य सामाजिक विषयको उठानका सिलसिलामा पर्यावरणीय प्रदूषणलाई पनि कविताको विषयमा मिसाई उनले पर्यावरणीय चेतनाका अभावमा नेपालको तराई इलाका विशाक्त हावा र पानी ग्रहण गर्न बाध्य बनेको यथार्थमाथि प्रतिरोधी प्रतिक्रिया दिएका छन् । स्वार्थको मात्रा थपिँदै जाँदा मानवीय आचरण क्रमशः खिँदै जान थालेको सन्दर्भ पेस गरी उनले राज्यको दायित्व सबल बन्न नसक्दा पर्यावरणीय चेतना र नैतिकता मानवीय स्वार्थमा साटिने अवस्था सिर्जना भएको दाबी गरेका छन् । पूँजीवादी अर्थसंस्कृतिको विस्तार पर्यावरण दोहनको प्रमुख कारण भएको कविको ठम्याइ छ । पर्यावरणीय समालोचनाको सैद्धान्तिक धरातलमा रहेर यहाँ उनको शहरबिनाको शहर कविताकृतिमा चित्रित नेपालको तराई इलाकाको जनजीवन र त्यस जनजीवनमा निर्मित विषालु सङ्कथन अवलोकन गरिएको छ । पर्यावरणीय नैतिक आचरणका अभावमा पर्यावरण संरक्षणको हाम्रो सन्दर्भ अन्योलग्रस्त बन्न पुगेको छ, त्यसैले त्यतातिरको सामाजिक सचेतनाको जागृति नै आजको आवश्यकता हो भन्ने निचोडमा प्रस्तुत अध्ययन पुगेको छ ।

मुख्य शब्द : पर्यावरण, विषालु, सङ्कथन, पूँजीवाद, अर्थसंस्कृति, नैतिकता, प्रतिरोध ।

Abstract : Damodar Pudasaini 'Kishore' is a poet who is trying to awaken social consciousness by presenting the issues of social life as well as the concerns of marginal people through poetry.

In the poetry the City without a City, he has taken the social context from the Terai region of Nepal. He has depicted the sufferings of the people of the Terai region and the growing deformities in that region. In the course of raising other social issues, he has also mixed

environmental pollution as a subject of poetry, and he has given a resistance response to the reality that Nepal's Terai region is forced to accept poisoned air and water due to a lack of environmental awareness. Submitting the context that human behavior is gradually deteriorating as the number of selfishness increases, he claimed that the state's responsibility could not be strengthened, and environmental awareness and ethics were replaced by human interest. The poet believes that the expansion of capitalist economic culture is the main reason for environmental exploitation. Based on the theoretical ground of Eco's criticism, the life of the Terai region of Nepal is depicted in his poetry the City without a City and the toxic discourse in that life has been observed. Due to the lack of environmental ethics, our reference to environmental protection has become confused, so this study has concluded that the awakening of social awareness towards it is the need of the day.

Key words : Environment, toxic, discourse, capitalism, economic culture, morality, resistance

१. विषयपरिचय

शहरविनाको शहर दामोदर पुडासैनी किशोर (२०१९) को आठौँ कविताकृति हो । उनको यो कविताकृतिले नेपालको तराई क्षेत्रको सामाजिक जनजीवनलाई समेटेको छ । कुनै पनि समाजमा पुगेपछि त्यस समाजलाई कविताको लयमा टिप्ने उनको प्रवृत्ति यस सङ्ग्रहका कविता रचनाका सन्दर्भमा पनि पुनरावृत्त भएको छ । तराईको सीमान्त जनजीवनलाई कविताको विषयमा अटाएर पुडासैनीले कविताको पृथक लय पस्किएका छन् । तराईका जनतालाई राज्यले गरेको उपेक्षाको विषय उनका कविताहरूले खोतलेका छन् । तराई इलाकाको शहर हुँदै ग्रामीण सन्दर्भसमेतलाई छिचोलेर उनले कविताको शब्दचित्र तयार पारेका छन् । प्रकृतिको गहिरो अवलोकन उनका रचनाहरूको विशेषता हो । यस कविताकृतिमा पुडासैनीले तराईको प्रकृतिलाई आधारमै पुगेर समातेका छन् । यस क्रममा उनले भौतिक प्रकृतिको शब्दचित्रमा मात्रै चित्त बुझाएका छैनन् । उनका कवितामा पर्यावरणीय

सङ्कटको विषय पनि समेटिएको छ । पर्यावरणलाई चेतनाका तहमा कविताको समग्र विषयगत सन्दर्भले नटिपे पनि उनका एकाध कविताले भने पर्यावरणीय चेतनाको लयलाई बलियोसँग समातेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा उनको यस कविताकृतिले समेट्न भ्याएको पर्यावरणलाई चेतनाका तहमा विश्लेषण गरिएको छ ।

२. अध्ययनको विधि

यस अध्ययनमा शहरविनाको शहर कविताकृतिलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । पर्यावरणीय समालोचनाको सैद्धान्तिक पर्याधारमा रहेर तयार पारिएका शोधप्रबन्ध, अनुसन्धानमूलक ग्रन्थ, लेखरचना, तथा समीक्षात्मक टिप्पणीलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस्ता सामग्रीहरू सङ्कलनको माध्यम पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरी कविताले समेटेको पर्यावरणीय चेतनालाई विश्लेषण गरिएको छ । कविता विश्लेषणका सिलसिलामा विश्लेषणात्मक पद्धतिसमेत अनुसरण गरिएको छ ।

३. पर्यावरणीय समालोचनाको सैद्धान्तिक आधार

मानिस प्रकृतिको सुन्दर उपहार हो। प्रकृतिको प्रचुर उपयोग गरी मानिस आफ्नो जीवनलाई सहज गति दिन समर्थ छ। प्रकृतिको भरपुर प्रयोग गरेर आफ्नो अस्तित्वलाई गति दिन समर्थ भए पनि मानिस प्रकृतिको चरम दोहन र विनाशमा उत्रिएको छ। मानवीय चेतनाको यो डरलाग्दो प्रयोग तथा परिणाम हो। मानिसकै कारणले संसारमा आज प्रकृति खतरामा परेको छ। मानवीय षड्यन्त्रमा परेको प्रकृतिको संरक्षण मानिसबाट मात्रै सम्भव छ। यसै विषयलाई मध्यनजर गरी विश्वभरका सचेत मानिसहरू प्रकृति संरक्षणमा जुटेका छन्। साहित्यका माध्यमबाट पनि यो कार्य अधि बढेको छ। साहित्यमा पर्यावरणीय लेखनका माध्यमबाट प्रकृति संरक्षणको प्रयास अधि बढेको सन्दर्भमा सिर्जनाका प्रयत्नहरूलाई समालोचनाका माध्यमबाट नियाली चेतना विस्तारको प्रयासलाई प्रभावपूर्ण ढङ्गले अधि सारिएको पाइन्छ। पर्यावरणीय समालोचना यही प्रयत्नको बाटो हो। १९८० को दशकदेखि विकसित हुँदै आएको “पर्यावरणीय समालोचना” ले मानव र प्रकृतिबिचको अन्तर्सम्बन्धलाई साहित्यिक र सांस्कृतिक कृतिहरूमा कसरी दर्शाइएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दै आएको छ (उप्रेती ३१३)। मानिस र प्रकृतिबिचको सम्बन्ध साहित्यमा के कसरी प्रस्तुत भएको छ भन्ने प्रश्नको सचेत उत्तरको खोजीमा पर्यावरणीय समालोचनाले आफ्नो सरोकार अधि बढाउँछ। पर्यावरणीय समालोचनाको मान्यता सार्वजनिक गर्ने क्रममा सन्दीपकुमार मिश्र भन्छन् :

वर्तमान पर्यावरणीय सङ्कटको चित्रणले स्थानीय हुँदै विश्वव्यापी दृष्टिकोणमा परिवर्तित रङ्ग धारण गरेको छ।

विश्वभरिका मानिसहरूसँग बस्नका लागि एउटा मात्र धरती छ। जबसम्म हामी निलो ग्रहको संरक्षणप्रति सावधान हुँदैनौं तबसम्म हामी आफ्नै विनाश आगमनको छेउमा

Kaladarpan | Volume :2 | Oct/Nov. 2022
उभिएका हुनेछौं। यदि हामी पृथिवीको गीत सुन्न चाहन्छौं भने कति पनि ढिलाइ नगरी हामीले हाम्रो एन्थ्रोपोसेन्ट्रिक दर्शन परिवर्तनको कार्यमा क्रियाशील हुन जरुरी छ। पर्यावरणीय परिप्रेक्ष्यमा रहेर विश्वसाहित्यमा प्रशस्त रचनाहरू भएको पाइन्छ। वातावरण मानव संस्कृतिको अविभाज्य अङ्ग हो भन्ने विषयले सबै प्रमुख प्रामाणिक लेखनमा आफ्नो सर्वोपरि स्थान निर्माण गरेको छ। लेखन तथा विश्लेषणको पर्यावरणीय दृष्टिकोणले साहित्यका अन्य थुप्रै नवीन मान्यताहरूलाई नेतृत्व गर्न सक्छ (१७०)।

पृथिवीलाई कसरी जोगाउने भन्ने विषयमा रहेर साहित्य सिर्जना तथा समालोचनाको चेतनशील यात्रा नै पर्यावरणीय समालोचनाको मूल मर्म हो भनी मिश्रले बताएका छन्। पर्यावरणीय समालोचनाले साहित्यका अन्य थुप्रै मान्यताहरूलाई नेतृत्व दिन सक्ने खुबी राख्छ भन्ने निष्कर्षमा मिश्र पुगेका छन्।

वातावरणलाई प्राथमिकता दिने, प्राणी र वातावरणलाई सहयात्री मान्ने साहित्यसिद्धान्त वातावरणीय वा पर्यावरणीय अध्ययन हो (ढकाल ५७)। वातावरण संरक्षणको सचेतना सम्प्रेषणमा लेखिएका साहित्यिक रचनाहरूलाई विश्लेषण गर्ने समालोचनाको सिद्धान्त पर्यावरणीय समालोचनाका रूपमा अधि सरेको पाइन्छ। पर्यावरणीय समालोचनालाई चिनाउने क्रममा नेत्र एटम भन्छन् :

पर्यावरणीय समालोचनाले धरतीलाई नै एउटा कृतिका रूपमा लिन्छ। यसले धरतीलाई सचेत भएर गहन दृष्टिले अध्ययन गर्नुपर्छ र त्यसको सुमधुर लय, आत्मा, चेतना पहिचान गरी संरचनागत जटिलतालाई आत्मसात् गर्नुपर्छ भन्ने ठान्छ। आफू उभिएको भौतिक र सांस्कृतिक आधारसँग साहित्यिक कृतिलाई तुलना नगरी पर्यावरणीय समालोचना

हुन सकतैन । यसले पर्यावरणलाई कृतिको परिवेश वा प्रकृति चित्रणको अलङ्कारका रूपमा नभई अनिवार्य अस्तित्वका रूपमा विश्लेषण गर्छ (३११) ।

एटमले पर्यावरणीय समालोचनाको मर्मलाई धरती संरक्षणको सचेतनासँग जोडेका छन् । सिङ्गो धरतीलाई नै कृतिका रूपमा उभ्याएर मानव समाजको भौतिक तथा सांस्कृतिक अवस्थामा प्रकृतिको संरक्षण तथा दोहनमा भइरहेको कार्यको खोजी पर्यावरणीय समालोचनाले गर्दछ । पर्यावरणीय समालोचनाले प्रकृतिलाई नै एउटा सङ्कथनका रूपमा अध्ययनको विषय बनाएको हुन्छ (त्रिपाठी १०३) । यसले प्रकृति संरक्षणका उपायहरू जनजीवनमा सम्प्रेषण गर्छ । यसको उद्देश्यमाथि प्रकाश पार्ने क्रममा दीपक मिश्र भन्छन् : “प्रकृति, मानवमास्तिष्क, र पुनःप्राप्तिले ईकोक्रिटिसिजमको विषयलाई समेट्छ । यसलाई स्पष्ट रूपमा विस्तार गर्न, प्रकृतिको विषयलाई हरियाली वैचारिकतासँग जोड्न सकिन्छ । पुनःप्राप्तिले भने मानवप्रेरित प्रकोप र विनाशबाट वातावरण संरक्षण गर्ने विषय उल्लेख गर्दछ” (६) । मिश्रले हरियाली वैचारिकताका माध्यमबाट समाजमा प्रकृति संरक्षणको सचेतना सम्प्रेषण गर्न सकिने वास्तविकता अघि सारेका छन् ।

कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा अङ्कन भएको प्राकृतिक वातावरण, संस्कृति, वनस्पति जगत, चराचुरुङ्गी, प्राकृतिक सौन्दर्य आदिलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर त्यसमा भएको मानवीय अत्याचारको विरोध गर्दै कृतिको समालोचना गर्ने आधार पर्यावरणीय समालोचनाले प्रदान गर्दछ (पोखरेल ८४) । पच्छिमी साहित्यमा प्रकृति संरक्षणको यो आन्दोलन इकोराइटिडबाट इकोक्रिटिसिज हुँदै हाल संसारभर विस्तार भएको छ । इकोक्रिटिसिजम समीक्षात्मक दृष्टिकोणको सीमा निर्धारण गर्ने एउटा यस्तो छाता शब्द हो जसले साहित्य तथा अन्य सांस्कृतिक

रूपहरूमा प्रतिनिधित्वको अन्वेषण गर्छ । यसले मानव तथा गैरमानवबिचको सम्बन्धलाई मूलतः मानवको विनाशकारी प्रभावका पक्षमा पुगी बायोस्फेयरलाई चिन्ताका दृष्टिले नियाल्छ (माल्यार्न्ड ८४६) । मानिसको विनाशकारी स्वभावले प्रकृतिमा भएको क्षति र भविष्यका चुनौतीहरूको मूल्याङ्कन गरी सचेतना सम्प्रेषण गर्ने विषयका रूपमा पर्यावरणीय समालोचनालाई बुझ्न सकिन्छ । साहित्यिक कृतिहरूले बोकेको पर्यावरणलाई चेतनाका तहमा मूल्याङ्कन गरी प्रकृतिप्रतिको मानवीय कर्तव्य औँल्याउने दिशामा यसले आफ्नो मार्ग स्पष्ट रूपमा रेखाङ्कन गरेको छ । यसको मूल मर्ममा पुगी कृतिमा चित्रित पर्यावरण र त्यसको संरक्षणका विषयमा यसलाई प्रायोगिक गन्तव्य दिन सकिन्छ ।

४. शहरविनाको शहर कविताकृतिमा पर्यावरणीय चेतनाको स्वरूप

पर्यावरणीय समालोचनाले प्रकृतिलाई केन्द्रमा राखी यसको संरक्षणका पक्षमा आवाज विस्तार गर्छ । यसले मानिसका कारण खतरामा पर्दै गएको प्रकृतिलाई आगामी दिनमा कसरी जोगाउन सकिन्छ भन्ने उपायको खोजी गर्छ । साहित्य जनचेतना जागरणको प्रभावकारी माध्यम हो । लेखकले समस्याका जरामा पुगी समाधानको बाटो देखाउन सक्छन् । कृतिका माध्यमबाट पर्यावरणमा बढ्दै गएको खतरालाई सङ्केत गरी समाधानको उचित उपाय सुझाउन सक्छन् । कृतिमा चित्रित प्रकृति प्रकृतिप्रेमको उदाहरण हो । वर्तमानका लेखनहरूले भौतिक प्रकृतिको चित्रण मात्रै नगरी प्रकृतिमा निम्तिएका खतराहरूलाई सङ्केत पनि गरेका छन् । यस्ता खतराहरू समाजलाई चिनाई समाधानका उपायमा केन्द्रित हुने सम्भावनाका सम्बन्धमा लेखकीय मान्यताहरू सार्वजनिक भएका हुन्छन् । यस्ता लेखकीय अभिमतहरूलाई चेतनाका तहमा रहेर पर्यावरणीय समालोचनाले निरूपण गर्दछ । यहाँ, पुडासैनीकृत शहरविनाको शहर कविताकृतिमा

पाइएको पर्यावरणीय विषयलाई चेतनाका तहमा रहेर निम्नानुसारका उपशीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१. विषालु सङ्कथन

वर्तमान विश्वमा प्रकृति सङ्कटमा छ । मानिसले प्रकृतिको चरम दोहन गरी प्रकृतिलाई असमयमै रित्याउने खेल खेलिरहेको छ । प्रकृतिमाथि मानिसको व्यापारिक दृष्टिकोणले निर्मम प्रहार गरेको छ । प्राकृतिक स्रोतहरू क्रमशः रिक्तित्तै जान थालेका छन् । विषालु ग्यासहरूको बढ्दो प्रभावले प्रदूषणको पारो हवातै बढेको छ । प्रकृतिको अनुपस्थितिमा मानव जीवन असम्भव छ तथापि मानिस आफ्नो अन्त्य आफैँ खोज्दै छ । प्राकृतिक विषयको अभावका कारणले मानिसको जीवन कष्टकर बनेको छ । यस्तो परिस्थितिमा मानिसको विचार स्वस्थ हुन सकेको छैन । मानिसमा उत्पन्न स्वार्थी मानसिकताका कारण अभाव र तनाव सिर्जना भएको छ । तनावमा रहेको स्रष्टाले सिर्जनामा आक्रोशको आवाज प्रकट गर्नुलाई स्वभाविक मान्न सकिन्छ ।

उद्योगबाट निस्किएको विषाक्त पदार्थ तथा रासायनिक पदार्थका कारणले सम्पूर्ण गोलार्ध नै विषाक्त बनिरहेको र त्यसको परिणामस्वरूप चराचर जगत्को जीवन र भविष्य नै समाप्त हुने स्थिति बलियो भएको सन्दर्भमा यही विषाक्तताबोधको साहित्यिक अभिव्यक्ति नै विषाक्त सङ्कथनका रूपमा अगाडि आएको छ (त्रिपाठी, ७३) । पर्यावरणमा देखिएको समस्याको चित्रण विषाक्त सङ्कथनका रूपमा अर्थिने गरेको छ । पर्यावरणप्रतिको चिन्ता सिर्जनामा विस्तार भई यसले सङ्कथन निर्माण गर्दछ । वर्तमान विश्वमा देखिएको पर्यावरण विनाशको निरन्तर सिलसिला विषाक्त सङ्कथनका माध्यमबाट प्रकट हुन थालेको छ । यस सम्बन्धमा नेत्र एटम भन्छन् :

फोहोरका थुप्राहरू र विषादीका भण्डार
हरूको अनुचित विसर्जनले जीवमण्डलमा

Kaladarpan | Volume :2 | Oct/Nov. 2022
हुने परिवर्तनलाई द्रुत बनाउँछ । यसले गर्दा जीवहरूको क्रियाकलापमा सुस्ती, वृद्धिमा हास र प्रजनन क्षमतामा न्यूनता देखिई अन्त्यमा त्यसको विनाश हुन्छ । यसको मूल कारक अदूरदर्शी र अति उपभोगको मारमा परी प्रकृति रिक्तिनु हो । यस्तो परिस्थितिमा साहित्यमा पनि आक्रोशपूर्ण तनाव प्रकट भएको हुन्छ । यस्तो कृतिलाई विषालु सङ्कथन भनिएको हो (३१८) ।

प्राकृतिक स्रोतहरूको चरम दोहनका कारण सिर्जना भएको तनाव र यससँग बढ्दै गएको अप्राकृतिक व्यवहारले मानव जीवनमा नसोचेको अवस्था सिर्जना हुँदै जाँदा सिर्जनामा प्रकटित आक्रोश र प्रकृतिप्रतिको चिन्तालाई एटमले विषालु सङ्कथनका रूपमा अर्थात्एका छन् । यो प्रकृति संरक्षणका लागि सचेतनाको पाठ हो ।

पुडासैनीको शहरविनाको शहर कविता सङ्ग्रहमा समेटिएका केही कविताहरूमा विषालु सङ्कथनको सङ्केत प्राप्त भएको छ । तराईको शहरी परिवेशमा पनि काठमाडौँ शहरमा जस्तै घरहरूको सङ्ख्या बढ्दै जान थालेको र यसले निम्त्याउन थालेको निस्सासिँदो वातावरणबाट आक्रान्त भई कविले कवितात्मक आक्रोश पोखेका छन् । गृहनिर्माणको अविवेकी शैलीले निम्त्याएको प्रदूषण तथा आगामी दिनमा यसबाट पर्न सक्ने सम्भाव्य असरमाथि कविता लेख्दै कवि भन्छन् :

घरहरूको जङ्गलभन्नि

निस्सासिरहेछु

र, सम्भ्ररहेछु

भखीँ फर्कँदै गरेको गुलाबजस्तो

जुनेली त्यो तिम्रो उज्यालो अनुहार

...दिनमा थोत्रा गाडी र बेसुरले दौडिरहेका मान्छेहरूबाट

सुनिन्छ कान टट्याउने हल्ला

हल्ला नै हल्लाको यो शहरमा

भेटिनँ कोही पनि तिमीजस्तो (२) ।

प्रस्तुत कवितात्मक सन्दर्भमा पुडासैनीले स्वच्छ, सफा, हराभरा प्रकृतिलाई प्रेमिकाका सादृश्यमा नियालेका छन् । उनले काठमाडौँमा जस्तै तराई इलाकामा पनि विस्तार हुन थालेको अवैज्ञानिक शहरीकरणको चिनारी दिएका छन् । तराईका शहरहरूमा बढ्दै गएको ध्वनि प्रदूषणको कट्टु यथार्थलाई कविता टिपेर कविले स्वच्छ, सफा र हराभरा प्राकृतिक वातावरणको परिकल्पना गरेका छन् । विषालु वातावरणको विकसित स्वरूपलाई टिपेर कविले यसप्रति विशेष चिन्ता र चासो व्यक्त गर्नुका साथै यस परिस्थितिबाट उम्कने उपायको खोजीसमेत गरेका छन् । कविमा उत्पन्न चिन्ता र चासोले आक्रोशको मात्रा स्वतः वृद्धि हुन पुगेको देखिन्छ । कवि भन्छन् :

पुरानो घाउबाट बगिरहेको

पीपजस्तो डुङ्गुडुङ्गी गहनाउने लेदो

असरल्ल कपालबाट बुरबुरती भरिरहेको
चायाजस्तो धुलो

र, पोटासियम साइनाइडको गन्ध मिसिएजस्तो
हावाको अल्छी लहर (२) ।

पोटासियम साइनाइडले हाइड्रोजन साइनाइड जस्तो अत्यन्त विषाक्त रसायन उत्पन्न गर्छ जुन मानवस्वास्थ्यका लागि अति हानिकारक हुन्छ । तराईको हावामा पोटासियम साइनाइडजस्तो मानव स्वास्थ्यलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विष उत्पन्न गराउने क्षमता राख्ने यौगिक समेतको उपस्थिति रहेको विषयलाई प्रस्तुत कवितात्मक सन्दर्भमा कविले जोडेका छन् । तराईको जनजीवनमा प्रदूषित वातावरणको अवस्था र त्यसको असरको लेखाजोखा पेस गर्ने क्रममा कविले त्यस इलाकामा देखिएको फोहोरमैलाको डरलाग्दो अवस्थामाथि प्रकाश पारेका छन् ।

वातावरणीय प्रदूषणको शहरी सन्दर्भ मात्रै दूषित नभई ग्रामीण पर्यावरणमा पनि यसको यथेष्ट प्रभाव परिसकेको निष्कर्ष उनले अघि सारेका छन् ।

कवि भन्छन्:

गाउँ होस् या शहर

बहँदै न हावा हावाजस्तो

बहन्छन् केवल टट्याउने मुस्लोहरू

त्यही मुस्लोमा पनि उड्दै न फूलका पत्रहरू

बरु उडिरहन्छन्

माटोलाई कङ्कालमा अनुवाद गर्ने पोलिथिनका
जीर्ण टुक्राहरू

भेटिँदै न बाटोका छेउछाउमा पानीका जरुवाहरू
बरु भेटिन्छन्

समेन्टका कङ्काल,

हड्डीका टुक्रा

र काँचका तीखा दाहाहरू

देखिँदै न खेतबारीहरू

र खेतबारी भुलिरहेका अन्न बालाहरू

बरु भेटिन्छ जताततै

फुटेका नालीहरू, चिमनीबाट निस्करहेका
एसिडका लहरहरू (६) ।

हावामा मिसिएर फैलिरहेको विषालु ग्यास, वातावरणमा फैलिरहेको प्लास्टिक र त्यसका उपस्थितिमा वृद्धि भइरहेको माटो प्रदूषण, पानीमा बढ्न थालेको प्रदूषणको मात्रात्मक उपस्थिति, पानीका स्रोतमा मिसिन थालेको सिमेन्ट र काँच, खेतबारीमा मिसाइको शहरिया ढल तथा खेतीयोग्य जमिनको ठूलो हिस्सामा निर्माण गरिएको ईटा भट्टा जस्ता विषयलाई कविताको सन्दर्भमा समावेश गरी पुडासैनीले पूँजीवादी अर्थसंस्कृतिको विस्तारित स्वरूपले पर्यावरणविरुद्ध खेलेको फोहोरी खेलप्रति तीव्र असन्तुष्टिको आक्रोश उरालेका छन् ।

मानिसमा रहेको पूँजीप्रतिको मोहले पर्यावरणको चरम दोहन हुन पुगेको छ । यस प्रवृत्तिको निरन्तरताले सबैभन्दा ठूलो सङ्कट मानिसलाई नै पर्ने विषयमा मानिसको असावधानी तेर्सिएकोमा कविले गहिरो खेद प्रकट गरेका छन् । मानिसको स्वार्थी र

लोभी आदत एक दिन मानिसतिरै फर्किने छ भन्ने कवितात्मक निचोडमा पुगेका कवि लेख्छन् :

तेजाबका हरकहरूले सेकिएर
हिँड्दा हिँड्दै विषालु धुलोले
आफैलाई चिन्न नसक्ने बन्नेछ शरीर
शरीरबाट रगत र पसिना होइन
बन थाल्नेछ विषक्त कुलो
त्यस्तो वेलामा तिमिले र मैले भुक्किएर चुम्बन
साट्यौं भने
ओठभरि टाँसिनेछ दुर्गन्धी हरक (७) ।

काठमाडौंमा बढेको प्रदूषणको ऐठन छेक्न तराई भरेर पर्यावरणीय स्वच्छता खोजिरहेका कविले त्यहाँ पनि प्रदूषणको उही अवस्था देखेपछि मानव स्वास्थ्यमा निम्तिन सक्ने सुदूर खतरालाई उल्लिखित कविताशका माध्यमबाट खबरदारीको आवाजसहित अधि सारेका छन् । मानव शरीर एक दिन विषको डरलाग्दो भण्डार बन्ने कुरामा कसैलाई कुनै शंसय नराख्न कविले अनुरोध गरेका छन् । उनको यस्तो अनुरोधमा मानवीय त्रुटिप्रति तिखो व्यङ्ग्यात्मक आक्रोश ध्वनित भएको छ । कविको यो आक्रोश सचेतनाको सबल आवाज मात्रै नभई पर्यावरणीय प्रतिरोधको उपयुक्त नमुना पनि बनेको छ ।

पर्यावरणीय अध्ययनले समग्र प्राकृतिक विषयमाथिको मानवीय अन्याय तथा अत्याचरलाई सूक्ष्म अवलोकन गर्छ । मानिसले वनस्पति तथा जीवजन्तुमाथि पुऱ्याइरहेको हानिनोक्सानीको विषय यस अध्ययनको प्रमुख सरोकारको विषय भएकाले मानवसिर्जित यस्ता समस्याका रूपहरू विषालु सङ्कथनमा नियालिन्छ । प्रकृतिको चरम दोहन गरी मानिसले सिर्जना गरेको कृत्रिम शैलीका कारण जीवजन्तुमा के-कस्तो असर परिरहेको छ भन्ने विषयमा पुडासैनीको कवितात्मक अभिव्यक्ति विस्तारित छ । मानवीय अत्याचारका कारणले प्राकृतिक विषयमा पर्न जाने भावी असरप्रतिको

चिन्ता कविले अधि सारेका छन् । उनी भन्छन् :

एक हुल बचेराहरू
चिरबिर गर्दैथे अशोकको रूखभित्र
लोडसेडिडिवरुद्ध उभिएको
जेनेरेटरको कर्कश आवाजले
हुस्सु लागेको आकाशसँग
पूरे बथान रङ्मङ्गिएको छ (२६) ।

पूँजी सङ्कलनका लागि कृत्रिम अभाव सिर्जना गरी व्यापार विस्तार गरिरहेको वर्तमान मानव समुदाय, स्वार्थका कारणले प्राकृतिक विषयमाथि धावा बोल्दै छ । जङ्गल मासेर पानीको मुहान सुकाउने अनि भएको बिजुली लुकाएर लोडसेडिडको नाटक रचना गरी जेनेरेटरको व्यापार सपार्ने अभियानमा मानिस लागेपछि चराहरूको वासस्थान सङ्कटमा परेको छ । चराहरूको बासस्थान मासिँदै जाँदा पारिस्थितिक प्रणालीमा गम्भीर सङ्कट आउन सक्ने विषयबारे कसैले केही सोचेको छैन । सचेतना अभिवृद्धिको कार्यक्रम ढिलाइ गरिए मानिस सङ्कटबाट भाग्न नसक्ने कविको ठम्याइ छ ।

बाटोघाटो समयमा मर्मत नगरिँदा जताततै धुलो उडेर दूषित बनिरहेको तराई इलाकाको परिदृश्य कवितामा सार्वजनिक भएको छ । मानव शरीरभित्र धुलो प्रवेश गरी रोगका जटिलताहरू निम्तिने खतरा भए पनि त्यसप्रति कसैको चासो नहुनु ज्यादै दुःखद विषय भएको कविको ठहर छ । काठमाडौं उपत्यकाको प्रदूषणको रोग तराई इलाकामा पनि विस्तार भइरहेको सन्दर्भ उनले जोडेका छन् । धुलोले मानिसको फोक्सो छियाछिया पारिरहँदा पनि राज्यको बेवास्ता भने भन् भन् बढ्दै जानु गैरजिम्मेवारीको पराकाष्ठा भएको निष्कर्षमा कवि पुगेका छन् । यस प्रसङ्गलाई कविले निम्न कवितात्मक सन्दर्भबाट अधि सारेका छन् :

धुलो उडिरहेको बाटोमा
सूर्य पनि छोपिएको छ धुलोभित्र
खोज्दै छ निस्कन अनेकौं बाटाहरू

...एउटा मोडमा

धुलो कुहरो बनेर फैलिएको छ

निस्सासिएकाहरू नयाँ गन्तव्य खोजेर

हतारमा छन् निस्कन (५२) ।

अविकासको गैरजिम्मेवार चरित्र बोकेर राज्यले जनताको स्वास्थ्य तथा प्रकृतिमाथि व्यापक खेलबाड गरिरहेको आशय प्रस्तुत कवितांशले अधि सारेको छ । समयमा बाटोघाटो निर्माण हुन सके धुलोले साम्राज्य विस्तार गर्न नसक्ने ठहर गर्दै यस दिशामा राज्यको सचेत पहल समयमै अधि सर्नुपर्ने मान्यतामा कवि अडिग देखिन्छन् । शासकीय बेवास्ताप्रति कविले उठाएको प्रतिरोधी आवाज विषालु सङ्कथनको नमुनाका रूपमा यस कवितात्मक सन्दर्भले सुरक्षित गरेको छ ।

पर्यावरण सङ्कटमा पर्दै जानुको मुख्य कारण मानिसको असचेत कदम नै हो । मानिसमा बढ्दै गएको स्वार्थ र लोभको उचाइले पर्यावरणको चरम दोहन भएको छ । विकासका नाममा पर्यावरण मास्ने होडबाजी चलेको छ । बनाउने नाममा वातावरण बिगार्ने प्रतिस्पर्धामा मानिस उत्रिएको छ । भविष्यमा आफैँलाई पर्न सक्ने असरको अनुमानसम्म नगरी मानिसले थालेको उल्टो यात्रा उसैका लागि कति हानिकारक छ ? गम्भीर प्रश्न जताततै घुमिरहेको छ । पुडासैनीले कविताको सन्दर्भमा पटक पटक यस प्रश्नलाई केन्द्रमा ल्याएका छन् । उनी भन्छन् :

जग बेचेर घर ठड्याउने योजना बन्दै छ

मुटु बेचेर शरीर सिँगार्ने कुरा चल्दै छ

जङ्गलभरि डढेलो लगाएर

माझमा बैँचा निर्माणको घोषणा चल्दै छ (६७) ।

मनोरञ्जनको दुनियाँमा सारालाई फसाएर अर्थ सङ्कलनको उपाय भिकिरहेको पूँजीवादको सङ्क्रमण नेपाली भूगोलमा के-कसरी दिनानुदिन बढ्दै छ भन्ने विषयलाई कविले यस सन्दर्भमा गम्भीरतापूर्वक नियालेका छन् । वातावरण बिगारेर थालिएको विकास नामको विनाशयात्रालाई उनले सटिक विश्लेषण गरेका

छन् । यो पर्यावरणीय चेतना जागरणका पक्षमा उभिएको सचेतनाको सबल आवाज हो ।

४.२. पर्यावरणीय नैतिक आचरणको खोजी

पर्यावरण संरक्षणको प्रमुख जिम्मेवारी मानिसको हातमा छ । पर्यावरण मेरा लागि कति अपरिहार्य छ भन्ने विषय हरेक मानिसको चेतनामा भरिनु जरूरी छ । मानिसमा पर्यावरण संरक्षका लागि न्यूनतम नैतिकता नरहेमा पर्यावरण विनाशको खतरा सधैं बढिरहन्छ । नेपाली साहित्यमा पर्यावरणीय नैतिकता र अधिकारसम्बन्धी अध्ययनको प्रभाव पर्न थालेको छ (वैद्य ३४) । साहित्यमा अभिव्यक्त पर्यावरणीय अवस्था पर्यावरणीय समालोचनाको विषय हो । यस सम्बन्धमा नेत्र एटमले भनेका छन् : “मान्छेले आफ्नै स्वार्थलाई मात्र हेरेर प्रकृतिको उपभोग गर्नु मानवकेन्द्री चिन्तन हो । यसलाई पर्यावरणीय समालोचनामा अनैतिक ठानिन्छ र त्यसको आलोचना गरिन्छ । यसको सट्टा सबै जीवलाई एकअर्कामा निर्भर ठानेर व्यवहार गर्नु पर्यावरणकेन्द्री वैचारिकता हो र पर्यावरणीय समालोचनामा मानवबाट यसै अनुरूपको आचरण खोजिन्छ” (३२३) । प्रत्येक जीव एकअर्कामा अन्तर्सम्बन्धित छन् । मानवीय स्वार्थ केन्द्रमा आइदिँदा पर्यावरण सङ्कटमा परेको छ । मानिसले पर्यावरणप्रतिको आफ्नो नैतिकतालाई आत्मसात् गर्ने हो भने पर्यावरण संरक्षणमा हाम्रो पाइला दरिलो बन्ने कुरामा कुनै सन्देह छैन । पर्यावरणको अपरिहार्यतालाई चेतनाको नैतिक धरातलमा राखेर हरेक मानिसले ग्रहण गर्ने वातावरण निर्माण हुनुपर्छ भन्ने विषयलाई पर्यावरणीय नैतिक आचरणान्तर्गत खोजी गरिन्छ । कविताका माध्यमबाट यस्तो नैतिकताको खोजीमा पुडासैनी सहर्ष जुटेका छन् । उनी भन्छन् :

मान्छेहरू घर बनाउन खोजिरहेछन्

र, बिगारिरहेछन् सडक र गल्लीहरू

घर बनाउन खोजिरहेछन्

र, साँघुरो बनाउँदै छन् जमिनलाई
 र, मासिरहेछन् फूल, पात, लहरा र डाँठलाई (?) ।
 गृहनिर्माणका क्रममा पर्यावरण संरक्षणमा के-
 कस्तो पाइला के-कसरी चाल्नुपर्ने हो त भन्ने सामान्य
 नैतिकता पनि वर्तमानका मानिसहरूले बिर्सिरहेको
 सन्दर्भ उल्लिखित कवितांशले बोकेको छ । पर्यावरण
 संरक्षणका पक्षमा जनताको चेतनालाई उकास्न राज्यका
 तर्फबाट सामान्यभन्दा सामान्य प्रयास पनि हुन नसक्दा
 यस्ता समस्याहरू निम्तिरहेको साङ्केतिक आशय प्रस्तुत
 कवितांशमा प्रकट भएको छ । गृहनिर्माणका लागि
 पर्यावरण संरक्षणसहितको नियमकानुन र आचारसंहिता
 लागू गर्न सकिए बिस्तारै जनमानसमा बाध्यकारी
 पर्यावरणीय नैतिकताको जागरण हासिल हुन सक्नेप्रति
 कवि आशावादी बनेका छन् । यतातिर सामान्य प्रयास
 नभइँदा विकृति बढ्नु स्वभाविक भएको उनको ठहर
 छ । वातावरणीय सौन्दर्य मासेर घर बनाउने प्रवृत्ति
 नेपालको तराई इलाकामा बढिरहेको सन्दर्भ उठान गरी
 कविले मानिसमा हराउँदै गएको पर्यावरणीय नैतिक
 आचरणको खोजी गरेका छन् ।

मानिसमा पर्यावरणप्रतिको सचेतना नहुँदा
 प्राकृतिक विषयहरू लोप हुने खतरा बढिरहेको छ ।
 जनमानससम्म पुऱ्याउन खोजिएको सचेतनाको आवाज
 पनि अति मधुरो छ । हामीकहाँ पर्यावरण संरक्षणको
 संस्कृति क्रमशः हराउँदै जान थालेको छ । नेपालको
 तराई इलाकामा पर्यावरण विनाश नसोचेको दरमा
 बढिरहेको छ । तराई इलाकामा पुगेर पुडासैनीले व्यापक
 सङ्कटमा परेको पर्यावरण अवलोकन गरेका छन् ।
 सङ्कटको यस्तो विषयलाई उनले निम्न कवितात्मक
 सन्दर्भमा टिपेका छन् :

आकाशमा देखिँदैन् कुनै पनि चराहरू
 पौडैन् कुनै पनि नदी, खोला र पोखरीहरूमा माछाहरू
 ट्वारट्वार आवाज निकाल्ने भ्यागुताहरू पनि
 कहिल्यै नफर्कने गरी हराउँछन् एकाएक

पानीका थोपाहरूमा उभिरहने इन्द्रेनी पनि
 कथा बन्नेछ एकादेशको
 जन्मनुअघि नै बच्चाहरू बनिस्केछन् लुला र
 शक्तिहीन (७) ।

प्रस्तुत कवितांशमा वायु, ध्वनि तथा
 जलप्रदूषणको समग्र चित्र उतारिएको छ । वायु तथा
 ध्वनि प्रदूषणको असरले चराहरू सङ्कटापन्न बनेका
 छन् । त्यस्तै जल प्रदूषणको असरले पानीमा बस्ने
 माछालगायत भ्यागुता र अन्य जीवहरूको अवस्था पनि
 सङ्कट बेहोर्न बाध्य भएको सन्दर्भ कविले खुलासा
 गरेका छन् । वायु प्रदूषणको लहर क्रमशः बढ्दै गएकोले
 तराई क्षेत्रमा विषाक्त ग्यासको चरम वृद्धि भई प्रकृति
 क्रमशः छोपिँदै जान थालेको डरलाग्दो अवस्था चित्रण
 गरी उनले समयमै सबै पक्ष पर्यावरण संरक्षणमा नउत्रिए
 भावी पुस्ताले भोग्नुपर्ने समस्या अकल्पनीय बन्नेमा
 कुनै शङ्का नरहेको कटु यथार्थ सार्वजनिक गरेका
 छन् । उनले पर्यावरणीय नैतिकताका अभावमा निम्तिने
 डरलाग्दो खतरालाई सङ्केत गरी त्यस्तो नैतिकताको
 व्यापक खोजी गरेका छन् ।

तराईको ग्रामीण परिवेश खेतीबाली,
 रूखबिरुवा, घाँसपात आदिले हराभरा भए पनि त्यस
 इलाकाका जनतामा प्रदूषण बढाउन नहुने सामान्य
 नैतिक आचरणसमेतको अभावले त्यहाँको सुन्दर
 परिवेश क्रमशः धमिलो बन्न थालेको विषय कवितामा
 जोडिन पुगेको छ । प्रदूषणको मूल जरो पर्यावरणीय
 नैतिकतामा आएर जोडिएको छ । वातावरण संरक्षणका
 लागि चेतना अभिवृद्धिका माध्यमबाट पर्यावरणीय
 नैतिकताको खोजी गर्नुपर्ने विषय आजको प्रमुख
 आवश्यकता बनेको छ । कविताबाट पर्यावरणीय
 नैतिकताको खोजी गर्ने क्रममा पुडासैनी भन्छन् :

टाढाटाढा खेतहरूमा
 बहिरहेछ हरित हावा
 बयेलीमा बहिरहेछ प्रेमको मीठो सुसेली

समयलाई नै पर्खाल लाउने सुरसारमा
कसले उदायो बाटामा धुलो

प्रश्न उठेको छ धुलोकै कणकणमा (५२) ।
तराईको ग्रामीण पर्यावरणमा हरित सौन्दर्य फक्रिए
पनि प्रदूषणसम्बन्धी नैतिक चेतनाको सामान्य जागृति
नभइँदा ती इलाकाहरूमा क्रमशः प्रदूषणको तुवाँलो
फक्रिन थालेको सन्दर्भ उद्धृत कवितांशमा जोडिएको
छ । हाम्रो हरियाली हाम्रै कारणले कसरी कुरूप बन्दै
छ भन्ने विषय उठान गरी कविले सचेतनाको आवाज
बुलन्द गरेका छन् ।

जीविकोपार्जनका लागि मानिसले
प्रकृतिदोहनलाई पेसाकै रूपमा अँगालेको पाइन्छ ।
नेपालको तराई इलाकामा मात्रै नभई पहाडी तथा
हिमाली इलाकामा पनि यस्ता कुकृत्यहरू अघि सरेका
प्रशस्तै उदाहरणहरू छन् । जनताका समस्याहरूलाई
समयमै सम्बोधन गर्नका लागि रोजगारी तथा कृषिका
कार्यक्रमहरू विस्तार गर्न सकिएको छैन । रोजगारी तथा
ग्रामीण कृषि प्रणालीलाई समयमै उचित सम्बोधन गर्न
सके प्रकृतिदोहनमा न्यूनीकरण आउन सक्छ । एकातिर
प्राकृतिक विषयलाई के-कसरी र के-कति संरक्षण गर्ने
स्पष्ट नपारिनु अनि अर्कातिर कृषिमा आश्रित ग्रामीण
जनताका मूल समस्यामाथि समयमै समाधानको उपाय
नखोजिनुले राज्यको गैरजिम्मेवार चरित्र प्रस्टिन्छ ।
आज यिनै विषय प्रकृतिदोहनका मुख्य कारणका रूपमा
परिचित छन् । विश्वमा प्रभावकारी अस्तित्वमा रहेको
पूँजीवादी अर्थतन्त्रको प्रभाव पर्यावरण विनाशको
अर्को मुख्य कारण बन्न पुगेको छ । हामीकहाँ यी
समस्याहरूको आकार बढ्दै गएको पाइन्छ । तराईको
जीवन नियाल्ने क्रममा पुडासैनीले यस्तो परिदृश्यको
सूक्ष्म अवलोकन गर्न भ्याएका छन् । उनी भन्छन् :

रातारात ठिँगुन्याइरहेछौ

वन, बुट्यान र भाडीका हरित रङ्ग

भुक्यनामै थला पारेर

बेच्दै छौ छुनुमुनु नाच्दै

संसार बिउँभाउने निर्दोष जनावरहरूलाई
खोभिँदै रित्याइरहेछौ

ढुङ्गा, माटो र बालुवाका पत्रहरू

र रित्याउँदै छौ पानीका अजस्र मूलहरू (६७) ।

हातमुख जोर्ने बाध्यतामा परी दाउरा र काठको
खोजीमा जुटेको निम्न वर्ग मात्रै होइन तस्करीको
मलिलो पेसामा आबद्ध उच्च वर्गसमेतको संलग्नताले
हरियो वन र त्यहाँका प्राणीहरू मासिई प्रकृति क्रमशः
उजाड बन्दै गएको प्रसङ्ग उल्लिखित कवितांशले
अघि सारेको छ । 'हरियो वन नेपालको धन' केवल
एकादेशको भावुक रचना बन्न पुगेको छ । जङ्गलका
दुर्लभ पशुपक्षीका हाड, छाला, सिङ, मासु आदिको
अवैध तस्करीले त्यस्ता पशुप्राणीहरू सङ्कटापन्न
बनेका छन् । हरिणको मासु पाँचतारे होटलको प्रमुख
रोजाइ बनेको छ । दुर्लभ पशुप्राणीको मासु, सिङ, खुर,
हाड, रौं आदि सबैको अधिक चाहनाको सूचीमा पर्नु
तर त्यसको माग धान्ने विषय सधैं अनुत्तरित रहनुले
प्रकृतिदोहनको वास्तविकता स्वतः खुलासा हुन्छ ।
खोलाबाट ढुङ्गा र बालुवा सङ्कलन गर्ने प्रवृत्ति, चुरे
क्षेत्रमा सञ्चालित अवैध ढुङ्गा तथा बालुवा खानी,
चोरी सिकारीमा संलग्न तस्करहरूसँगको प्रशासनिक
मिलेमतो जस्ता विषयले तराईको पर्यावरण क्रमशः
खोक्रिँदै गएको यथार्थलाई छर्लङ्ग पार्छ । पर्यावरण
विनाशको कारणका निकटमा पुगी पुडासैनीले नेपाली
राजनीति तथा प्रशासनिक नेतृत्वको नियत तथा क्षमता
प्रस्ट रूपमा चिनाउन भ्याएका छन् । उल्लिखित
कविताको निरन्तरतामा कवि बोल्छन् :

कसरी सक्यौ तिमीले

एउटा हरियो संसारलाई

क्षतविक्षत पारेर मरुभूमिमा अनुवाद गर्न

जङ्गल हराएपछि

जनावर सिद्धिएपछि

पानी पराई बनेपछि

माटो तमतमिलो बनेपछि

कहाँ बनिरहन्छ घाम, घामजस्तो

कहाँ रहिरहन्छ हावा, हावाजस्तो (६७ र ६८) ।
कविताको यस सन्दर्भमा कविले पर्यावरणीय नैतिक आचरण पहिचानको प्रयास गरेका छन् । जङ्गल मासिएर हरियो प्रकृति उजाड भई अक्सिजनको भण्डार रित्तिएपछि मानिस तथा प्राणीहरूको जीवन सकसपूर्ण बन्नेमा कुनै सन्देह नरहेको यथार्थ यस प्रसङ्गमा खुलासा भएको छ । हावा, पानी, माटो, घाम जस्ता अपरिहार्य प्राकृतिक विषयलाई सङ्कटग्रस्त बनाई प्राणी तथा वनस्पतिको अस्तित्व धराशायी बनाउने खेलमा सामेल मानिसको समृद्धितर्फका लागि भनिएको स्वार्थपूर्ण यात्रा आफ्नै खुट्टामा आफैँले प्रहार गरेको बन्चरोभन्दा बढ्ता केही पनि हुन नसक्ने निष्कर्षमा कवि पुगेका छन् । बढ्दै गएको पर्यावरणीय नैतिक सङ्कटको विषयलाई पर्यावरणीय प्रतिरोधका माध्यमबाट पुडासैनीले व्यापक खोजी गरेका छन् ।

५. निष्कर्ष

पर्यावरणीय समालोचनाले प्रकृतिप्रतिको मानवीय व्यवहारलाई अवलोकन गर्दछ । वनस्पति, जीवजन्तु तथा अन्य प्राकृतिक विषयको संरक्षणमा मानिसको चेतना किन र कसरी खर्च भइरहेको छ/हुनुपर्छ भन्ने विषयलाई यस समालोचनाले प्रमुखताका साथ डोच्याएर हिँड्छ । पर्यावरणीय प्रदूषणका कारणले कृतिमा उत्पन्न म्रष्टाको आक्रोश यसको विश्लेषण क्षेत्रमा पर्छ । यस समालोचनाको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा रहेर दामोदर पुडासैनीकृत शहरविनाको शहर कविताकृतिका कवितामा पर्यावरणीय चेतनाको अवस्था नियाल्दा मूलतः विषालु सङ्कथन तथा पर्यावरणीय नैतिक आचरणको विषयले प्रमुखता पाएको देखिन्छ ।

पुडासैनीले नेपालको तराई इलाकाको सामाजिक परिवेशलाई कविताको विषय बनाई त्यस क्षेत्रमा वायु, ध्वनि तथा जल प्रदूषण उल्लेख्य वृद्धि भएको बताएका छन् । यसको प्रत्यक्ष प्रभावमा त्यस क्षेत्रको प्राकृतिक पर्यावरण, जीवजन्तु र मानवीय जनजीवन परेको सङ्केत गर्दै उनले पर्यावरणीय भविष्य क्रमशः खतरामा पर्न थालेको गम्भीर सूचना दिएका छन् । प्रदूषण वृद्धिको प्रमुख जिम्मेवार मानिस नै भएकाले सचेतना जागरण हाम्रो पहिलो प्राथमिकतामा रहनुपर्ने कविको ठहर छ । विषाक्त बन्दै गइरहेको हावाका कारणले चराचुरुङ्गी, जीवजन्तु तथा मानिसको जीवन खतरामा परेको सन्दर्भ उठान गर्दै उनले राज्यको गैरजिम्मेवार चरित्र आजका सन्दर्भमा पर्यावरण प्रदूषणको प्रमुख कारण बन्न पुगेको महत्त्वपूर्ण विषय अघि सारेका छन् । वर्तमान विश्वमा निरन्तर गतिशील पूँजीवाद र यसको अर्थसांस्कृतिक प्रभाव नेपाली जनजीवनमा पनि परेकाले हाम्रो पर्यावरणीय नैतिकता खिउँदै जान थालेको पुडासैनीको ठम्याइ छ । उनले तराईको पर्यावरणलाई कवितात्मक विश्लेषण गरी पर्यावरणीय नैतिक आचरणको खोजी गरेका छन् । उनले, नेपालको तराई इलाकाको जनजीवनले विषालु सङ्कथन निर्माणमा खेलेको प्रत्यक्ष भूमिका र त्यस इलाकामा पर्यावरण संरक्षणमा देखिएको नैतिक सङ्कटको अवस्थालाई अनुसन्धान गरी सार्वजनिक गरेका छन् । पर्यावरणीय चेतना जागृतिका लागि सबल कविताको सान्दर्भिक आयोजना गरी पुडासैनीले पर्यावरण संरक्षणका पक्षमा महत्त्वपूर्ण कदम अघि सारेका छन् ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- उप्रेती, सज्जीव. *सिद्धान्तका कुरा*. दोस्रो संस्क. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल. २०६८.
- एटम, नेत्र. "पर्यावरणीय समालोचना". *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड* (२०६८) : ३१०-३३२.
- एटम, नेत्र. "पर्यावरणीय समालोचना : जीवन, प्रकृति र साहित्यको सङ्गम". *मधुपर्क पूर्णाङ्क* ५८५ (२०७४) : ५-८.
- गौतम, कृष्ण. *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स. २०६४.
- ढकाल, रजनी. *प्रायोगिक समालोचना : अनेक रूप*. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०७०.
- ढकाल, रजनी काफ्ले. "त्रिपाठीका निबन्धमा पर्यावरणीय चेतना". *मधुपर्क पूर्णाङ्क* ५९५ (२०७५) : ५२-५६.
- त्रिपाठी, गीता. "समकालीन नेपाली कथामा पर्यावरण". *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथा विमर्श* (२०७६) : १०२-१२५.
- त्रिपाठी, गीता. "समकालीन नेपाली कवितामा विषाक्त सङ्कथन". *प्रज्ञा पूर्णाङ्क* ११७ (२०७५/२०७६ माघ-असार) : ७१-८१.
- पुडासैनी, दामोदर 'किशोर'. *शहरविनाको शहर*. ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०७५.
- पोखरेल, गोकुल. "सिमसारका राजदूत काव्यमा मान्छे र पर्यावरणबिचको सम्बन्ध". *प्रज्ञा पूर्णाङ्क* ११७ (२०७५/२०७६ माघ-असार) : ८२-९१.
- भट्टराई, गोविन्दराज. *उत्तरआधुनिक विमर्श*. दोस्रो संस्क. काठमाडौं : मोडर्न बुक्स. २०७१.
- भण्डारी, हेमबहादुर. "मायालु हुम्ला नियात्राकृतिमा पर्यावरण" *श्वेत शार्दूल भोलुम XVII* (सन् २०२०) : ११९-१४२.
- वैद्य, मोहन 'किरण'. *मार्क्सवादी समालोचना*. काठमाडौं : शमी साहित्य प्रतिष्ठान. २०७७.
- सुवेदी, राजेन्द्र. *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल. २०७३.
- Marland, Pippa. "Ecocriticism" (https://www.researchgate.net/publication/263223901_Ecocriticism/link/5d5a99bf45851521024fe6ec/download). Accessed 11 March 2021.
- Mishra, Sandip Kumar. "Ecocriticism : A Study of Environmental Issues in Literature". **BRICS Journal of Educational Research** Volume-6 (October-December 2016) : 168-170.
- Mishra, Deepak. "Green Thoughts and Memory in Dylan Thomas's Fern Hill". **International Journal of English : Literature, Language & Skills** Volume-9 (July 2020) : 5-13.
- Phillips, Dana. "Ecocriticism, Lirerary Theory and the Truth of Ecology". (<https://ejc.orfaleacenter.ucsb.edu/wp-content/uploads/2017/06/1999.-Dana-Phillips-Ecocriticism-Literary-Theory-and-the-Truth-of-Ecology.pdf>). Accessed 11 March 2021.
- https://www.cdc.gov/niosh/ershdb/emergencyresponsecard_29750037.html (Accessed March 18, 2021).